

הגנת הסביבה - חשיבותה בתורה ובהלכה

הו"ד מזגורי כהן שיעור ה'

מרשות אל שנתן תורה לעם סגולתו
אשר ציוונו לעובדו וליראה אותו
ברא עולם בשישה וכלה יצירתו
אשר שם אדם בגן עדן לעבדה ולשמרה אותו
ככתוב "רָאָה אֶת מַעֲשֵׂה הַאֱלֹהִים כִּי מִי יוּכַל לְתַקֵּן אֶת אֲשֶׁר עָתוֹז"

פתיחה

אומר שלמה המלך בקהלת (ז, יג): "רָאָה אֶת מַעֲשֵׂה הַאֱלֹהִים כִּי מִי יוּכַל לְתַקֵּן אֶת אֲשֶׁר עָתוֹז". וכותב על כך המדרש (קהלת רבה שם):

בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון, נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו, ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת - אין מי שיתקן אחריך.

הקב"ה מראה לאדם את יופי הבריאה ומסביר לו שאם ישחית, אין מי שיתקן אחרי. ראשית נחפש מקורות בתורה לציווי כלשהו בנושא, לאחר מכן נתייחס לראשונים הנוגעים בענין ולבסוף אז נראה את ההלכה בזמנינו.

המקור בתורה

נאמר בבראשית (ב, טו): "וַיִּקַּח ה' אֱלֹקִים אֶת הָאָדָם וַיִּנְחֵהוּ בְּגֵן עֵדֶן לְעַבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ". ה' ברא את האדם ולאחר מכן שמו בגן עדן לשמור עליו. נשאלת השאלה מפני מה? הרי הוא היחיד שנמצא שם! לא נבראו עוד בני אדם!

אלא פשוטו של מקרא הוא לשמור על הגן מטינוף החיות (וכן אומר האבן עזרא שם). הבהמה לא מבחינה איפה היא עושה את צרכיה ועלולה בכך לטנף את הגן ועל כן ה' הניח שם את האדם. מכאן איפה, רואים אנו שה' חפץ בשמירה על ניקיון הגן והסביבה.

רש"י הירש בביאורו לפסוק מרחיב את הדברים:

העבודה והשמירה האמורות כאן אינן מתייחסות רק לעבודות הקרקע. אלא הן כוללות את כל התנהגותו המוסרית של האדם, במעשהו ובמחדלו. וכבר רמזנו על כך לעיל: מעשהו המוסרי של האדם, המנצל בנאמנות את מתנות הטבע - יקדם גם את הטבע לקראת יעודו, ובו תלוי המשך שגשוגו: "לעבדה ולשמרה" וגם חז"ל מייחסים את "לעבדה ולשמרה" לתורה ולמצוות, הוה אומר לכלל ייעוד האדם.

עולה מדבריו כי הטבע עומד לרשותו של האדם על מנת לקדם אותו ולהביא לייעודו המלא. שימוש בטכנולוגיה והתקדמות מדעית אם כן, היא חלק ממהותו של האדם. אלא שאותה מהות נשענת על עיקרון בו האדם שומר על הטבע ועל הבריאה - "ובו (באדם) תלוי המשך שגשוגו", שגשוגו של הטבע. מצינו אם כן שהרש"ר הירש מדבר בעיקר על ההתנהגות המוסרית של האדם ומתוכה ילמד האדם לשמור על הטבע ויקפיד על המשך שגשוגו.

פרשיה נוספת העוסקת בנושא היא בענין עשיית מצור על עיר בזמן מלחמה (דברים כ, יט):

כִּי תִצּוֹר אֶל עִיר יָמִים רַבִּים לְהַלְחֵם עָלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ, לֹא תִשְׁחִית אֶת עֲצֵה לְנִדְחַי עָלֶיהָ
גֵרְזֵן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל, וְאֵתוֹ לֹא תִכְרֹת כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לְבֹא מִפְּנֵיךָ בַּמִּצּוֹר.

בשעת מלחמה בה עם ישראל צר על עיר מסוימת על מנת לתפשה, ישנו ציווי לא להשחית עצי מאכל. נחלקו המפרשים כיצד להבין את סוף הפסוק מבחינה מילולית. רש"י כותב:

כי האדם עץ השדה - הרי כי משמש בלשון דְלָמָּא, שמא האדם עץ השדה להיכנס בתוך המצור מפניך להתיישר ביסורי רעב וצמא כאנשי העיר! למה תשחיתנו?

אבן עזרא חולק על פרשנות זו וכותב:

ומדקדק גדול ספרדי אמר כי חסר ה"א וכן הוא הכי האדם עץ השדה, וזה הטעם איננו נכון בעיני כי מה טעם לאמר לא תשחית עץ פרי כי איננו כבני אדם שיוכל לברוח מפניך. ולפי דעתי שאין לנו צורך לכל זה, וזה פירושו: כי ממנו תאכל ואותו לא תכרות כי האדם עץ השדה והטעם כי חיי בן אדם הוא עץ השדה, וכמוהו! כי נפש הוא חובל, כי חיי נפש הוא חובל.

כלומר האבן עזרא מבין אחרת את דברי הפסוק. הוא מבין שהעץ הוא לא כמו בן אדם (רש"י), אלא הוא אמצעי להחיות בו בני אדם ואת האנושות וברגע שהאדם משחית אותו - כאילו משחית חיי נפש, שכן הוא מונע שימוש בעץ הזה למי שזקוק לו.

הרמב"ן הסכים לדברי האבן עזרא והוסיף ביאור:

כי האדם עץ השדה יפה פירש רבי אברהם כי שיעור הכתוב כי ממנו תאכל כי האדם עץ השדה ואותו לא תכרות לבא מפניך במצור וטעם כי האדם עץ השדה כמו כי נפש הוא חובל.

אבל על דעת רבותינו מותר לכרות עץ מאכל לבנות מצור ולא אמרה תורה רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא וגוי' אלא להקדים ולומר שאילן סרק קודם לאילן מאכל. אם כן פירוש הפרשה לדעתם שהזהירה תורה לא תשחית את עצה לכרות

אותם דרך השחתה שלא לצורך המצור כמנהג המחנות והטעם כי הנלחמים משחיתים בעיר וסביב הארץ אולי יוכלו לה... ואתם לא תעשו כן להשחיתה כי תבטחו בשם שיתן אותה בידכם כי האדם עץ השדה הוא ממנו תאכל ותחיה ובו תבוא העיר מפניך במצור לומר אתה תחיה ממנו אחרי שתכבוש העיר וגם בהיותך במחנה לבא מפניך במצור תעשה כן וטעם אותו תשחית וכרת כי מותר אתה לכרות אותו לבנות המצור וגם להשחיתו עד רדתה כי לפעמים תהיה ההשחתה צורך הכבוש כגון שיהו אנשי העיר יוצאים ומלקטין עצים ממנו או נחבאים שם ביער להלחם בכם או שהם לעיר למחסה ולמסתור מאבן נגף.

יש הבדל בין ישראל לגוים בשעת המלחמה. הגוים נכנסים למלחמה במצב שאולי ינצחו ועל כן יעשו שימוש בהכל, וגם בעצים, כדי לנצח. לא כן בני ישראל שהי' הולך עימם ומבטחם בו - הניצחון מובטח, ועל כן לאחר הכיבוש תוכל ליהנות מעץ זה ולמה תשחיתו? כמובן שבמידת הצורך ניתן לכרות עצים על מנת לנצח במלחמה, שכן התורה אומרת "עד רדתה" - עד אשר מביסים את האויב, ובמקרה זה עצי סרק קודמים לעצי מאכל. וכן אומר הספורנו:

כי ממנו תאכל - כי אמנם כריתת העצים דרך השחתה בלבד יעשהו הצבא להזיק כאשר לא יהיה בטוח לנצח ולשבת בארץ אבל אתה הבטוח לכבוש את הארץ ולשבת בה אין לך להשחית עץ מאכל.

פסיקת ההלכה

כתב הרמב"ם (מהדורת הרב קאפח הלכות מלכים ומלחמות פ"ו הי"ב):

אין קוצצין אילני מאכל שחוץ למדינה ואין מונים מהם אמת המים עד שיבשו שנאמר 'לא תשחית את עצה' וכל הקוצץ לוקה. ולא במצור בלבד אלא בכל מקום כל הקוצץ אילן **דרך השחתה** לוקה... ולא האילנות בלבד אלא כל המשבר כלים וקורע בגדים והורס בניין וסותם מעיין ומאבד מאכלות **דרך השחתה** עובר בלא תשחית ואינו לוקה אלא מכת מרדות מדבריהם.

הרמב"ם (על סמך מספר מקורות בחז"ל, עיין כסף משנה שם) מרחיב שלא מדובר רק בשעת מלחמה אלא בכל השחתה שנעשית עובר בלאו דאורייתא של "בל תשחית".

ספר החינוך (תקכט) מרחיב ומבאר :

שלא להשחית אילני מאכל - שנמנענו מלכרת האילנות כשנצור על עיר... ועל זה נאמר לא תשחית את עצה וגוי ואותו לא תכרת, וכמו כן נכנס תחת זה הלאו, שלא לעשות שום הפסד, כגון לשרף, או לקרע בגד או לשבר כלי לבטלה, ובכל עניינים אלו ובכל כיוצא בהם שיהיה בהם השחתה.

שרש המצוה ידוע, שהוא כדי ללמד נפשנו לאהב הטוב והתועלת ולהדבק בו, ומתוך כך תדבק בנו הטובה, ונרחיק מכל דבר רע ומכל דבר השחתה, וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה אוהבים שלום ושמחים בטוב הבריות ומקרבים אותן לתורה, ולא יאבדו אפילו גרגיר של חרדל בעולם, ויצר עליהם בכל אבדון והשחתה שיראו וכו' ועיין שם.

אם כן מצינו שהתורה דיברה על שמירת הסביבה רק בשעת מלחמה אך חז"ל והראשונים למדו שלא זה הוא לא רק בשעת מלחמה אלא עומד כל הזמן, ובנוסף ראינו שמדובר בלאו דאורייתא גמור (יש מקום לדון מדוע אינו חייב מלקות אם אכן מדובר על דין דאורייתא, ואכמ"ל).

בהמשך לשיטת הרמב"ם, האיסור הכללי של השחתה הובא גם בדבריהם של עוד פוסקים חשובים אחריו, ביניהם הסמ"ג (לאוין סימן רכט), ושולחן ערוך הרב מקרב האחרונים, וזו לשונו (חושן משפט הלכות שמירת גוף ונפש ובל תשחית יד) :

כשם שצריך להזהר בגופו שלא לאבדו ולא לקלקלו ולא להזיקו כך צריך להזהר במאודו שלא לאבדו ולא לקלקלו ולא להזיקו וכל המשבר כלים או קורע בגדים או הורס בנין או סותם מעין או מאבד מאכלות או משקין או ממאסם (או זורק מעות לאיבוד) וכן המקלקל שאר כל דבר הראוי ליהנות בו בני אדם עובר בלא תעשה שנאמר לא תשחית את עצה וגוי' (ואם הזהירה תורה על של נכרים שנלחמים עמהם קל וחומר לשל ישראל או אפילו משל הפקר).

בדברי כולם, יש דגש על כך שהאיסור הוא כאשר הפעולה המדוברת היא פעולת השחתה, וכלשון הרמב"ם 'דרך השחתה', כלומר דרך פגיעה וקלקול. ממילא משתמע שאם האדם ירצה לעשות שימוש בטבע לרשותו, באופן שאינו דרך השחתה, הדבר יהיה מותר.

אחרוני זמנינו גם התייחסו לנושא, ונביא מדברי שניים מתוכם. הרב יעקב אריאל כתב בספרו "הלכה בימינו" (עמודים 138-151, ציטוטים להלן בדילוגים) :

העולם מודע יותר ויותר לבעיות האקולוגיות ולסכנה הנשקפת ליקום מניצול מוגזם של אוצרות הטבע, מזיהום האוויר ומחימום האטמוספירה, יש לתורה מה לומר בנושא זה, כמו בכל נושא בעל חשיבות. חובתנו להגדיל תורה ולהאדירה ולהכליל גם את הקו הירוק האקולוגי בתוך תחומה של תורת ישראל, כי תורתנו תורת חיים וכולה בה'... יהודים שומרי מצוות צריכים להיות ערים יותר לכל הנוגע לשמירת הבריאה שברא ה', למנוע את השחתתה, להביא יותר בחשבון את הדורות הבאים, ובפרט הדברים אמורים לארץ ישראל... הפתרון לבעיות האקולוגיות נעוץ בפתרון הבעיות המוסריות והאמוניות.

בהמשך דבריו, לאחר שהרב אריאל מרחיב לדבר על השבח שיש בכך שה' נתן לאדם את האפשרות להתפתח ולשגשג ולקדם את העולם מבחינות שונות (כגון טכנולוגיה ואנרגיה וכדומה), הוא שב לבאר איפה עניינים אלו מתבטאים ביחס לאיסור בל תשחית:

איסור 'בל תשחית' הוא אחד המקורות העיקריים להתייחסות תורנית לנושא הסביבה... התורה דיברה מפורשות רק על עצי מאכל, אולם חכמים למדו מכאן שה"ה לכל דבר בעל ערך... הפוסקים מדגישים שהאיסור הוא רק דרך השחתה, לדוגמא: מי שמשחית אילן על מנת לתקן מותר, כגון שקוצצו שלא יזיק לאילנות אחרים הטובים ממנו, או שקוצץ כדי שלא יזיק לשדה אחר... כלומר לפי התורה כל שימוש באוצרות טבע מחייב את השאלה האם הדבר נחוץ או מיותר?... יהודי דתי חייב להיות זהיר יותר בשימוש בזבזני ובפרט כאשר יש בו גם נזק לבריאות או לסביבה.

הרב מתייחס לעובדה שהתעשייה עובדת על תחרות כלכלית מה שגורם לתיעוש מואץ וצריכת משאבי טבע בכמות מוגזמת מאוד 'ללא התחשבות כלל בגורם הסביבתי'.

בהמשך מאמרו של הרב אריאל הוא סוקר ענפים שונים בכלכלה ובמשק העולמי, ודן כיצד נכון להתנהל בהם, כאשר מחד עומד לנגד עינו הצורך של האנושות להשתמש בטבע לצרכיו, ומאידך האיסור החמור של בל תשחית ופגיעה בטבע כדבר שהתורה מתנגדת לו. קשה לדלות מתוך מאמרו של הרב אריאל קביעות חד משמעיות וחלקות אודות מה כלול ומה לא כלול באיסור בל תשחית, מכיון שבאמת מדובר על איסור שנותן מעין 'קריאת כיוון' אך לא בהכרח ניתן לומר בצורה חד משמעית שפעולה מסוימת היא דרך השחתה, כשיש מנגד שיקולים נרחבים יותר במישור החברתי, הכלכלי והעולמי.

ניתן לסכם את גישת הרב אריאל, כתומכת בזהירות רבה בכל מה שקשור לפגיעה בסביבה, מתוך תפיסה שאיסור בל תשחית מורה את הדרך לשמירה על הסביבה, אך יש לקחת

בחשבון שיקולים נוספים מעבר לפגיעה הישירה בטבע, שיכולים לגרום למסקנה מעשית שכן מאפשרת שימוש בטבע גם אם לפעמים מתלווים לכך גם נזקים.

גם הרב יואל שוורץ התייחס לנושא, ומתחיל בהתייחסות לחוקים הנוגעים למוצרים חד-פעמיים שחוקקו בכנסת ישראל:¹

כבר דיברנו על גזירת החד-פעמי כקריאה אלוקית להיזהר מהשחתת העולם, כאשר דיברתי עם אברך תלמיד חכם על הדברים הוא התקשה לקבל כי בגזרות אלו יש יותר מאשר מלחמת עמלק בלומדי תורה... נראה כי אחת הסיבות שבני תורה לא מתעניינים בדבר זה, משום שהמקצוע מכונה "איכות הסביבה", שם זה אינו מביא עם בן תורה להתעניין בנושא כזה, שהרי דרכה של תורה היא פת במלח ולא דאגות לאיכות הסביבה שנדמה שזה רק ענין למבקשי נוחות והבל עולם הזה.

לאחר מכן הוא עובר להסביר על השינוי הקטן והמשמעותי שיכולה שמירת הסביבה להוביל. הוא מסביר שלכל דבר יש משמעות ומקום וכן הוא מביא את המשנה באבות - אין לך דבר שאין לו מקום:

מחזור כלי חד פעמי הנראה כדבר קטן וחסר משמעות הוא חינוך טוב לחיי האדם להתרגל לשים לב ולתת חשיבות לכל פרט בחיי האדם ובעבודת ה' שלו.

סיכום

ראינו כי ישנה מצווה לשמור על הסביבה. אל לו לאדם לחשוב שהעולם נברא רק עבורו ועל כן יכול הוא לזהם וללכלך את עולמו, שכן מצינו באדם הראשון שה' ציווה אותו לשים לב ולא לקלקל את עולמו.

אך יש בהשחתה ענין נוסף. אם הכל שייך לו יתברך והוא רק חולק עימנו את טובו הגדול, כאשר האדם לוקח ומשחית - הוא לא עובר רק על הצד החומרי של ההשחתה אלא גם משחית את הנפש שלו, שכן הוא מרגיל את עצמו לחיים לא מוסריים ומושחתיים.

כבני אדם שה' חלק עימם את כבוד קדושתו בנפש טהורה ונתן להם את אוצרות הטבע שברא לשם יצירת חידוש בעולם, עלינו להביא קידמה ושגשוג, לעשות את הפעולה המועטת ולהכיר תודה ולשמור ולנצור את כל הטוב הזה. לנסות לחזק ולשמר את נפלאות הבריאה - בין בחי ובין בצומח וכן את האוויר שנתן ה' לנו.

¹ מתוך עלון שומעי לקחו של הרב יואל שוורץ, עלון 105 כסלו תשפ"ב - שמירת איכות הסביבה או דאגה לעולם.